

МАЗЕПІАНА В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВЧЕНИХ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ХХ ст.

Ірина КРАСНОДЕМСЬКА,
наук. співроб НДУ

Кожний народ, який стає на шлях національно-духовного відродження, звертається до минулого з метою відшукати своїх героїв, значні історичні події, що становлять славу народу, коріння історичних традицій тощо. Це природне прагнення тих, хто хоче довести світові свої права на існування та певне місце в історії людства. На сучасному етапі зростаюча увага істориків до питань національної історії обумовила необхідність перегляду та нового трактування багатьох історичних проблем, а також пошук нових напрямків досліджень, підходів та методів.

(В історії нашої держави було багато періодів та історичних осіб, які мали неабияке значення для її існування. На нашу думку, одним з найважливіших в історії України для розвитку її народу, державності, економіки та культури був період гетьманування Івана Степановича Мазепи (1687–1709 рр.). Іван Мазепа є чи не найпопулярнішим діячем української історії. Його непересічна особистість привертала до себе пильну увагу вітчизняних і зарубіжних науковців, поетів, діячів культури.

Серед дослідників-мазепознавців особливе місце посідає професор УВУ в Празі та УНІ в Берліні, дійсний член НТШ та Міжнародної вільної академії Борис Дмитрович Крупницький. Одне з перших досліджень молодого науковця у 1932 р. носило назву «Мазепа в світлі німецької літератури його часу», в якій на підставі аналізу німецької літератури та преси кінця XVII – поч. XVIII ст. він визначив динаміку зміни оцінок Мазепи як політика протягом зазначеного періоду, причини цих змін та головні особливості німецької літератури про гетьмана, залежні від точки зору джерел інформації, тобто московських урядовців. А однією з останніх у науковому доробку вченого стала праця «Мазепа і советська історіографія» (1955 р.).

Мазепіана Крупницького є досить різноаспектною і різножанровою. Вона включає в себе історіографічні студії («Мазепа в світлі шведської історіографії», «Карл XII у старій і новій шведській історіографії»), в яких автор розмежував шведську історіографію на стару (А.Фріксель, Г.Адлерфельт, Г.Нордберг, Е.Карлсон) та нову (Йерне, Галлендорф, Стілле, Енсен) і визначив особливості підходів обох шкіл до висвітлення діяльності і Карла XII і Мазепи; джерелознавчі («До мазепіної проблематики. Мазепіана в закордонних архівах», «З донесень Кайзерлінга» і, власне, історичні дослідження – «Мазепа і шведи в 1708 р.», «Плани Мазепи в зв'язку з планами Карла XII перед українським походом шведів», «Гетьман Мазепа в світлі психологічної і політичної методи та ін.). Перу історика

належить також фундаментальна монографія «Гетьман Мазепа та його доба» (опублікована німецькою в Лейпцігу 1942 року). Ним написані окремі монографії про сучасників Мазепи та його наступників. В цілому висвітленню доби гетьмана Мазепи Крупницький присвятив понад 40 праць.

Велика ерудиція автора, залучення ним значного масиву нових джерел (переважно з архівосховищ Берліна, Дрездена і Стокгольма), а також критичне переосмислення здобутків вітчизняної та зарубіжної історіографії, дозволили йому зобразити Мазепу на тлі державного життя Гетьманщини в усій його багатоплановості та суперечності. Оцінка гетьмана в цих роботах досить висока, історик не прагне засудити чи возвеличити українського правителя, не робить з нього національного героя, ідола, якому слід поклонятися, оскільки Мазепа був людиною свого часу і діяв відповідно до тогочасних ідеалів та уявлень. Автор намагається зрозуміти насамперед логіку його дій і вчинків. Саме це завдання – визначальне при зображенні автором таких суперечливих сторінок життя Мазепи, як стосунки із С.Палієм, із Запорозькою Січчю, російським царем тощо. Основою свого дослідження історик робить не характер гетьмана, його ментальні орієнтири чи приватні інтереси (хоч і не заперечує їхніх впливів), а ті об'єктивні обставини, що визначали геополітичну ситуацію в регіоні. Досліджуючи складну проблему російсько-українського розриву 1708 р., автор аргументовано доводить, що причини переорієнтації Мазепи з Росії на Швецію варто шукати не в його особистих мотивах, а в державних інтересах України.

«Доба Мазепи – це часи відродження України – політичного, економічного, культурного – по Руїні, що знищила великі плани Хмельницького, Виговського, і Дорошенка, обмежила Українську державу тереном Лівобережжя, поставила гетьманську владу віч-на-віч з ростиною силою старшинської аристократії й залишила Україну на поталу московської імперіалізму».¹

Так характеризує епоху Івана Мазепи в українській історії **Олександр Петрович Оглоблин**, відомий історик діаспори, який вивчав цю добу протягом кількох десятиліть. Ще в 1929 році він назвав її «добою Мазепинського ренесансу»² й присвятив їй численні праці. У них автор спирався на схему М.Грушевського, яку значно розширив і доповнив. Велика кількість його робіт присвячена повстанню Петрика, окремим періодам у житті Мазепи та його діяльності, крім того, ряд іконографічних робіт, присвячених аналізу автентичності та класифікації портретів гетьмана, а також роботи історіографічного характеру, де висвітлювалася діяльність Мазепи в контексті політичного, економічного і культурного розвитку Східної Європи. Завершенням його дослідів цієї доби є велика монографія «Гетьман Івана Мазепа та його доба», що з'явилася в 1960 р. і базується на численних архівних матеріалах. Вона містить 10 розділів, в яких докладно і ясно розглядається питання біографії до гетьманства, його обрання на цю посаду та умови коломацьких статей, політичне, суспільно-економічне життя того часу, і, нарешті, події в еміграції та смерть Мазепи.

Значення дослідницької діяльності О.Оглоблина полягає в тому, що йому все ж таки вдалося написати «безсторонню» монографію про Мазепу, про що мріяв М.Костомаров. Це найповніша та найсучасніша праця, яка ґрунтувалася на широкій джерельній базі та результатах історичних доробків трьох століть; на принципах історизму та об'єктивності. Насамперед відзначимо об'єктивізм О.Оглоблина у висвітленні діяльності І.Мазепи, його оточення і взагалі тодішньої

складної політичної ситуації. Олександр Петрович пише, що життєвий шлях Гетьмана був не простим, з труднощами і небезпеками. Мазепа «мав чимало прихильників – і мало друзів. Надто високо стояв він над ними, над своїм оточенням, над своєю добою. Своєю кар'єрою Мазепа зобов'язаний передусім самому собі, своїм особистим прикметам і здібностям. Розумний і спритний, відважний і тактовний, людина високої культури й освіти, з глибоким досвідом західньо- і східньо-європейського світу... Але понад усе він мав надзвичайний хист володаря. І тридцять років догетьманського життя Мазепа – то була не лише звичайна людська школа й незвичайно вдала старшинська кар'єра. Це була школа формування господаря Української держави й володаря дум Української нації»³. Дослідник докладно аналізує й висвітлює внутрішні та зовнішні обставини, серед яких знаходилася Україна в кінці XVII і на початку XVIII ст.: напруження соціально-політичних відносин і боротьба серед українського населення, опозиційні настрої української старшини, поділ українських земель, непорозуміння з Запоріжжям і, врешті, послідовну політику московської держави по знищенню Козацько-гетьманської держави. У цій складній ситуації основним політичним планом Мазепа було «об'єднання Правобережжя й Лівобережжя в єдиній Українсько-Гетьманській державі»⁴. Цю свою концепцію, незважаючи на надзвичайно несприятливі політичні обставини (згадаємо повстання Петрика і конфлікт з Семеном Палієм, що закінчився ув'язненням його і засланням до Сибіру), гетьман реалізовував послідовно. Він був прихильником, як пише Олександр Петрович, міцної гетьманської влади на засадах властивою тоді передовим європейським країнам абсолютизму. Це виявилось не лише в його «залізній руці», у розв'язуванні конфліктів із старшинською верствою, а також у питаннях наступництва по Мазепі.

Після докладного обговорення зовнішньої політики Гетьмана до 1700 року, внутрішньої політики, повстання Петрика і гетьманської політики супроти Правобережної України, автор присвячує окремі розділи Україні та Північній війні у зв'язку з кризою українсько-московських відносин у тому часі, його союзів з Карлом XII і українсько-московській війні, що закінчилася шведсько-українською поразкою під Полтавою, а також мазепинській еміграції і Бендерській конституції з 1710 року. Оцінюючи діяльність Мазепа, проф. О.Оглоблин пише, що «Мазепа у засади не був ні москвофілом, ні ворогом Москви, хоч добре знав трагічну історію українсько-московських взаємин. Він провадив щодо Москви двоторову політику, коли це було потрібно для здійснення його головних політичних цілей, і звичайно, доки це було можливе» (с.5). Перший тор політики Мазепа, як пише автор, завів його врешті «в глухий кут» і створив велику небезпеку для Української держави. Другий тор – це був шлях зриву з Москвою. Він став на цей шлях, на думку дослідника, тоді, «коли перший тор був вже закритий для нього, як володаря України, і українського патріота, і коли на його (і не лише на його) думку були найвідповідніші умовини для того: не польський чи турецько-татарський союз, а союз з наймогутнішим тоді ворогом Москви – Швецією».⁵

І.Мазепа був одним із найздібніших дипломатів того часу. Проте слід підкреслити, що він не зумів психологічно підготувати українське населення (старшинські круги й інші суспільні верстви населення) до його шведської концепції. Можна погодитися з автором, що перемога Мазепа була залежала від «повної національної і соціальної солідарності, якої тоді на Україні не було», а також від «шведської перемоги, якої не сталося». І саме тому, що Мазепі не вдалося запевнити цю національну солідарність, з'єднати опозиційні групи козацьких старшин ще перед переходом на шведську сторону й одержати беззастережну

підтримку і відданість рядового козацтва і простолюддя – його політична концепція не зреалізувалася. У ситуації внутрішніх політичних напружень і суспільних антагонізмів годі було очікувати нової Хмельниччини. Допомога запорожців прийшла запізно. З іншого боку можна погодитися з автором, що Мазепа зумів піднести на високий щабель українське господарство й культуру – ці головні атрибути української державності й національної самобутності. Український уряд на чолі з гетьманом Мазепою в 1709 р. пішов на еміграцію, де того ж року Мазепа помер і його плани були знівечені. Але дальша історія України показала, що ця величезна поразка Української держави й української державницької ідеї 1708-1709 рр. разом з тим стала початком дальшого розвитку українства, української національно-визвольної ідеї.

У 1960 р. вийшла також робота **Є.Маланюка** «Ясновельможний пан Мазепа – тло і постать», у якій гетьман називався «людиною епілогу Козацької доби», що мав добрий розрахунок, але не мав об'єктивних шансів на перемогу.

У 1962 р. **Любомир Винар** видав історичний нарис, присвячений А.Войнаровському, у якому були деякі цікаві подробиці про сім'ю гетьмана та про події, пов'язані з діяльністю «Бендерської комісії» по смерті гетьмана. Крім сина Івана в родині Мазеп була ще донька – Олеся (Олександра). Про неї дослідники майже нічого не згадували, а якщо її траплялося, то лише у зв'язку з розповідями про її молодшого сина – А.Войнаровського. Отже, найповніші відомості про Олеся можна зустріти в роботі Л.Винара «Андрій Войнаровський». З біографічної довідки стає відомим, що сестра гетьмана тричі була заміжною (за Р.Обидовським, Л.Витуславським та Я.Войнаровським). Від першого та третього шлюбу вона мала синів: Івана – майбутнього полковника Ніжинського, московського стольника та зятя В.Кочубея та Андрія (Станіслава) – ад'ютанта Мазепа, на якого гетьман покладав великі надії, «бажаючи згодом передати в його руки гетьманську булаву».⁶ У цьому ж році в Стокгольмі була надрукована монографія **Богдана Катиржинського** «Мазепа».

У 1963 р. **В.Луців** опублікував на сторінках «Визвольного шляху» статтю «Гетьман Мазепа і його співпрацівники».

Протягом 60-80-х рр. XX ст. над цією проблемою працював відомий український вчений діаспори проф. **Теодор Мацьків**. У його науковому арсеналі була певна кількість історичних, історіографічних та іконографічних досліджень, проте пріоритетним напрямком його діяльності залишався археографічний. Результати роботи історика в різноманітних європейських архівах регулярно друкувалися на сторінках наукової преси або виходили окремими виданнями. У монографії «Price Mazerpa of Ukraine in Contemporary English Publications 1687-1709» (Чикаго, 1967) Т.Мацьків подає коротку біографію Мазепа, базовану на іноземних джерелах і багатій історичній літературі, окремий розділ присвячений аналізу англійських джерел, короткі нарис історії англійських часописів у XVII і XVIII ст., розділ, присвячений пропаганді часів Петра I та розділи, присвячені Мазепі в світлі англійських мемуарів і газет. У додатках знаходимо передруки з тогочасних англійських публікацій про Мазепу, а також автор включив обширний бібліографічний розділ. Рідкісні репродукції титульних сторінок тогочасної англійської преси та інших ілюстрацій збагачують вартість праці автора.

Однак узагальнила науковий доробок історика його власна монографія «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687-1709 рр.)», в якій він не обмежився аналізом та класифікацією джерел і літератури, а крім цього, виправив помилкові гіпотези і фальсифікації щодо біографії та діяльності Мазепа, зроблені європейськими, передусім, російськими ав-

торами. Любовна пригода зі скандалом, що стала основою багатьох легенд про Мазепу, багатьох художніх, музичних та живописних творів, дійсно могла статися, як і вважав І. Каманін, влітку 1663 р., коли Мазепа був у гостях у своєї сестри та зятя Войнаровських у їхньому маєтку на Волині. Дійовими особами цього епізоду були пан і пані Загоровські та Мазепа.

Т. Мацьків у своїх дослідженнях припускає, що Я. Пасек, перебуваючи в Смоленську, де брав участь у польсько-московських переговорах, міг почути від когось історію, яка відбувалась десь на Волині.⁷ Коли ж він працював над своїми спогадами (1670-80 рр.), то мав мету помститися Мазепі, який у той час активно розвивав свою кар'єру. Останній видав свого часу Яну-Казимиру інформацію про певну роль Пасека у змові конфедератів проти короля (1661). Для цього Ян Хризистом використав чутки, додав до них свою фантазію, і велика кількість авторів ХУІІІ-поч. ХХ ст. прийняли слова Пасека за вірогідну інформацію. Т. Мацьків спричинився до визначення таких питань, «Мазепа – творець українсько-шведського союзу», «Битва під Полтавою» та «Легенда і правда про Мазепу».

Водночас із поширенням легенд про Мазепу та любовні пригоди його молодості в історичній літературі довгий час не було ніякої інформації про дружину гетьмана. Поєднуючи відомості різних видань про дружину Мазепи, можна зазначити наступне: вона була донькою білоцерківського полковника Семена Половця і вдовою Самуїла Фридриха. Її звали Ганна Фридрихевич. Вона була трохи старша за віком від Мазепи, створила остронь державно-політичного, навіть діяла білоцерківського життя. У своїй монографії О. Оглоблин пише, що Ганна займалася родиною та маєтково-господарськими справами.⁸ Від першого шлюбу вдова Фридрихевич мала сина Криштофа, сотника Седнівського, якому згодом Мазепа віддав Смеч і Конотоп у власність, і дочку Марію, що була за сином полковника білоцерківського Михайла Громики.⁹ В. Луців згадував лише про доньку, а С. Зеркаль писав, що Ганна Фридрихевич померла у 1702 р., не полишивши ніяких нащадків.¹⁰ Шлюб проіснував з 1668 р. по 1702 р. і є відомості (про це пише Т. Мацьків у своїй монографії на с. 177), що подружжя мало доньку, але вона померла ще в дитинстві.

Фатальну роль у долі гетьмана зіграли Мотря Кочубей і Ганна Дольська. Однак, якщо досить докладні відомості про М. Кочубей можна було зустріти майже в усіх історичних творах, присвячених І. Мазепі, то згадки про Г. Дольську були рідкими та не мали посилення на будь-яке спеціальне дослідження. Єдиною роботою, присвяченою цій людині та політичному діячеві, є стаття О. Прицака «Іван Мазепа та княгиня Анна Дольська». Відносини між Мазепою та Дольською розпочинаються у листопаді 1705 р. у Білій Криниці, і, як вважає О. Прицак, сама Дольська втягнула Мазепу в листування з Станіславом, а згодом і Карлом XII. На відміну від стосунків із Мотрею, взаємини з Дольською мали лише діловий характер, хоч зовнішньо це був черговий роман, метою якого, з боку княгині, «було нібито одруження з гетьманом».¹¹

Цінним вкладом у дослідження політичної історії Східної Європи першої пол. ХУІІІ ст., зокрема, відносно вирішальних моментів у т.зв. Великій Північній Війні (1700-1721) є 54 листи гетьмана Івана Мазепи до Адама Миколи Синявського, белзького воєводи і коронного польського гетьмана, 1704-1708, що їх опрацював і опублікував доктор **Орест Субтельний** у своїй праці «On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski» (1975 р., США). «Мазепа був тринадцять років найльотнішим підданим царя», пише О. Субтельний, і, виконуючи царські накази, вислав українське військо від самого початку воєнної кампанії всюди, куди цього цар вимагав.¹² Автор подає

докладні цифри козацьких полків, що брали участь у різних боях, так що влітку 1708 р. Мазепа нараїв, що з його 40000 армії залишилося при ньому всього 5000 козаків. Козацьке військо проти своєї волі мало брати участь у численних боях і фортифікаційних працях і не тільки, що не діставало за це винагороди, але мусило терпіти всякі негоди, образи аж до побиттів від московських та найманих офіцерів.

О. Субтельний опублікував вісім листів Грабії до Синявського. Його листи написані простим стилем, без великої домішки латинських висловів. У своїх листах Грабія пише про справи, які Мазепа з уваги на безпеку свого життя не наважився сам писати Синявському. Ці листи мають чимале значення для вивчення цієї доби, тим більше, що не тільки листи Синявського та Новицького, але загалом увесь архів Гетьмана згорів при знищенні Батурина Меншиковим у листопаді 1708 р.

Таким чином, проаналізувавши історичну літературу вчених української діаспори 60-80-х рр. ХХ ст., можна переконливо стверджувати, що особа гетьмана України Івана Степановича Мазепи, яка завжди викликала найширший діапазон протилежних думок та оцінок, все ж таки заслуговує свого визнання, відповідної сучасної оцінки та місця в історії, хоч одностайної думки щодо його життя та діяльності не буде ніколи, оскільки дуже вже неординарною і суперечливою була ця історична постать та його доба.

ЛІТЕРАТУРА

1. О. Оглоблин. Гетьман Іван Мазепа та його доба // Записки НТШ. – Нью-Йорк, т. 170. – 1960. – С. 5.
2. О. Оглоблин. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К.: ВУАН, 1929. – С. 18.
3. О. Оглоблин. Гетьман Іван Мазепа та його доба // Записки НТШ. – Нью-Йорк, т. 170. – 1960. – С. 19-20.
4. Там само. – С. 124.
5. Там само. – С. 6.
6. Винар Л. Андрій Войнаровський. – Мюнхен, 1962. – С. 18.
7. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687-1709). – Мюнхен, 1988; Київ-Полтава, 1995. – С. 176.
8. Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа і його доба. – Торонто, 1960. – С. 15.
9. Там само. – С. 15.
10. Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України. 1648-1764-1802 рр. – Новий Йорк, ЗДА., 1968. – С. 148.
11. Прицак О. Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська // Мазепа. Зб. статей. – Т. II. – Варшава, 1939. – С. 105.
12. О. Субтельний. Назв. праця. – С. 20.